

Jarosław Bąbka

Orientacja na wartości indywidualistyczne vs. kolektywistyczne jako podstawa wyjaśniania zachowań kooperacyjnych

Teraźniejszość - Człowiek - Edukacja : kwartalnik myśli społeczno-pedagogicznej nr 2 (58), 121-138

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JAROSŁAW BĄBKA

Uniwersytet Zielonogórski

Orientacja na wartości indywidualistyczne vs. kolektywistyczne jako podstawa wyjaśniania zachowań kooperacyjnych¹

Pedagomom, którzy chcą się podejmować interwencji w proces socjalizacji skierowanej na dzieci i młodzież, nie jest łatwo uzasadnić sens podejmowanych działań edukacyjnych. Trudno jest im przewidzieć rzeczywistość, do jakiej mają wychowywać. Socjologowie dla oddania gwałtownych przemian współczesnego świata używają określeń „trzecia fala” (Toffler 2006), „społeczeństwo informacyjne” (Naisbitt 1997), „społeczeństwo ryzyka” (Beck 2002), „globalna wioska” (McLuhan; za: Sztopmka 2002), „późna nowoczesność” (Giddens 2001), „ponowoczesność” (Bauman 2000). Z opracowań autorów wyłania się obraz świata, który daje człowiekowi wiele możliwości rozwoju, ale z drugiej strony jest pełen sprzeczności, niepewności, niejednoznaczności, paradoksów i ryzyka. Widoczne są przesunięcia

(...) od orientacji na społeczność do podejścia bardziej indywidualistycznego, od odpowiedzialności przed społeczeństwem do samorealizacji, od koncentracji na pracy zawodowej do koncentracji na konsumpcji, od otwarcia na ludzi do pogoni za zyskiem (...), od dominacji w życiu społecznym kategorii równości, sprawiedliwości i współpracy do eksponowania znaczenia wolności, możliwości i współzawodnictwa (...) (Breiner, za: Melosik 2004, s. 83–84).

¹ Artykuł jest zmienioną wersją analizy problematyki, która stanowi jeden z kilku aspektów książki pt. *Zachowania kooperacyjne niepełnosprawnych i pełnosprawnych adolescentów. Studium teoretyczno-empiryczne w zakresie psychospołecznych uwarunkowań* (w druku). Prezentowane badania są wynikiem zrealizowanego grantu habilitacyjnego MNiSW na temat: *Zachowania kooperacyjne niepełnosprawnych i pełnosprawnych adolescentów w sytuacjach zadaniowych*.

Przemiany związane z indywidualizmem polegają na wyodrębnianiu się jednostki z tła społecznego oraz poszerzaniu zakresu własnej niezależności (Bokszański 2007, s. 81). U. Beck (2002, s. 197) uważa, że zarówno system edukacyjny, jak i rynek pracy oczekują od ludzi, że oni sami będą organizować swoje życie, troszczyć się o siebie i o swoje rodziny. Wyrazem przemian w kierunku indywidualizmu jest zanikanie zorganizowanych struktur społecznych na rzecz relacji sieci, grup tworzonych *ad hoc*, niewymagających lojalności, za to akceptujących chwilową i niezobowiązującą obecność oraz dających się łatwo rozwiązywać (Bauman 2008, s. 13–23; Kargulowa 2009, s. 7–18). Według Z. Baumana (2008, s. 13–23) sieć *to metafora, sugerująca podejmowanie wciąż na nowo dwóch czynności: podłączania się i odłączania się*. Kultura konsumpcji, przymus przyjemności, prymat natychmiastowości, kult sukcesu, postrzeganie życia jako drabiny, po której należy się wspinać, większy nacisk na indywidualizm niż kolektywizm, powierzchowność relacji międzyludzkich, to tylko niektóre aspekty, które znajdują wyraz w wartościach i stylach życia młodego pokolenia (zob.: Bauman 2006, s. 82–140; Cybal-Michalska 2010, s. 315–332; Jacyno 2007, s. 7–18; Melosik 2001, s. 11–58). W obliczu zasygnalizowanych przemian w kierunku indywidualizmu szczególnego znaczenia nabierają takie kwestie, jak wspólnota, dialog, współzależność. Wielu pedagogów, w tym np. Cz. Banach (2000, s. 743) czy T. Lewowicki (2002, s. 26), podkreślają konieczność odrodzenia zaufania społecznego, porozumienia oraz dialogu, które zwiększają szanse obcowania ze sobą ludzi w jakiś sposób „innych” oraz możliwość istnienia tożsamości i różnicy jako współistniejących w kulturze (Giroux 1994, s. 413–434).

W opracowaniu tym podjęto zaniebany w pedagogice problem współpracy w odniesieniu do niepełnosprawnych jako przykładowych „innych” oraz pełnosprawnych gimnazjalistów wchodzących w dorosłość. Przyjęto, że dychotomia „indywidualizm *versus* kolektywizm”, dotycząca relacji pomiędzy jednostką a grupą, pozwoli opisać mechanizmy warunkujące zachowania kooperacyjne. J. Szacki (1999, s. 9–21) wyróżnił aż dziesięć płaszczyzn w dziedzinie myśli społecznej, w których da się przeprowadzić rozumowanie pod kątem opozycji indywidualizm *versus* kolektywizm: ontologiczną, metodologiczną, aksjologiczną, antropologiczną, polityczną, ekonomiczną, religijną, socjologiczną, pedagogiczną oraz oceny jednostek. Wyjaśnienie zachowań kooperacyjnych wymaga uwzględnienia wielu płaszczyzn oraz przenikania się procesów ekonomicznych, politycznych i kulturowych w różnych siedliskach funkcjonowania uczniów (Bronfenbrenner, za: Brzezińska 2000, s. 15–58). Indywidualizm wiąże się z nastawieniem na realizację własnych celów, które nie muszą być zgodne z celami grupy, relacjami społecznymi polegającymi na kalkulacji kosztów i zysków, konkurencji, konfliktach. Z kolei kolektywizm dotyczy konieczności realizacji celów grupy, które powinny być zgodne z celami osobistymi, oraz relacji charakteryzujących się lojalnością wobec partnera, solidarnością, poczuciem więzi (Koralewicz, Ziółkowski 2003, s. 29–30).

Celem artykułu jest poszukiwanie przesłanek w zakresie związku indywidualizmu vs. kolektywizmu, znajdujących wyraz w orientacji psychologicznej jednostki z jej

gotowością do współpracy. Dopelnienie teoretycznych poszukiwań stanowi analiza wycinka badań dotyczących traktowania orientacji dorastających na wartości indywidualistyczne vs. kolektywistyczne jako czynnika różnicującego współpracę w sytuacjach zadaniowych. Taki kierunek poszukiwań wynika z tego, że indywidualizm jest kojarzony z orientacją „ku sobie”, zaś kolektywizm z nastawieniem „ku innym” (Urban 2008, s. 15).

Indywidualizm vs. kolektywizm w wymiarze ponadjednostkowym i jednostkowym

Konstrukt pojęciowy „indywidualizm *versus* kolektywizm” ma szeroki kontekst znaczeniowy oraz odnosi się do kontrastowych zasad organizacji życia społecznego, koncepcji świata-ideologii, form kultury, rodzajów mentalności, orientacji społecznych i psychologicznych, a w szczególności wartości, norm społecznych, zasad działania instytucji (Daab 1990, s. 106–107; Reykowski 1992, s. 147–171; Skarżyńska 2005, s. 28–33; Urban 2008, s. 29–106). Wiedza dotycząca indywidualizmu i kolektywizmu pozwala wyostrzyć złożoność relacji jednostka – grupa – społeczeństwo, a także związek pomiędzy czynnikami społeczno-kulturowymi a zachowaniem się człowieka. Indywidualizm i kolektywizm można rozpatrywać na poziomie jednostkowym i ponadjednostkowym, dzięki czemu przedmiotem analiz mogą być ludzie i formy relacji pomiędzy nimi, małe grupy społeczne, wielkie grupy społeczne wyodrębnione na podstawie cech demograficznych, a także społeczeństwa globalne (Szmatka 1980, s. 139–142).

Indywidualizm i kolektywizm to jeden z czterech istotnych wymiarów kultury zaproponowanych przez G. Hofstede’a i G. J. Hofstede’a (2007, s. 87–125). Te dwie przeciwstawne formy organizacji życia społecznego i kultury, odpowiadają poziomowi ponadjednostkowemu oraz znajdują wyraz w różnych wartościach, normach społecznych i w sposobach zachowania się ludzi. Indywidualizm wiąże się z taką organizacją życia społecznego, w której panują luźne związki pomiędzy jednostkami troszczącymi się o siebie i swoją rodzinę. U podstaw indywidualizmu leżą takie wartości, jak: autonomia, inicjatywa, niezależność emocjonalna, prywatność, świadomość własnego ja, kontrola osobista. Jednostka w takim ujęciu jest samodzielna. Sama określa, co jest dla niej dobre, a co złe, oraz podejmuje decyzje dotyczące związków z otoczeniem. Relacje jednostki z innymi, zgodnie z tą koncepcją, bazują na zasadach wymiany, współpracy lub rywalizacji, kalkulacji zysków i strat, co nie wyklucza interakcji o charakterze silniejszych związków emocjonalnych. Ludzie kooperują ze sobą wtedy, kiedy dostrzegają dla siebie wymierne korzyści. Realizacja zadań jest ważniejsza od relacji międzyludzkich.

Kolektywizm wyraża się w takich wartościach, które obowiązują w stosunkach wewnątrzgrupowych, jak: społeczna harmonia, solidarność, obowiązek, poczucie wstydu, odpowiedzialność, świadomość „my”, solidarność grupowa, emocjonalna zależność, uzgadnianie decyzji w grupie. Konsekwencją kolektywistycznej koncepcji jest integralne powiązanie losów człowieka z rodziną, klanem, narodem i wspólnotą religijną. W kulturze kolektywistycznej relacje z innymi ludźmi zależą od tego czy są oni członkami grupy, określanej jako swoja i wtedy bazują na zasadach więzi emocjonalnej oraz współpracy, czy do grupy nie należą, co wzmacnia między nimi rywalizację. Według założeń kolektywizmu jednostka jest podporządkowana grupie i zobowiązana do działania na jej rzecz. Zasada wzajemności polega na tym, że jednostka może liczyć na wsparcie grupy. Wynika z tego, że w kulturze kolektywistycznej od członków społeczeństwa oczekuje się solidarności grupowej. Relacje międzyludzkie we wspólnocie są ważniejsze od realizacji zadań (Daab 1990, s. 106–107; Hofstede, Hofstede 2007, s. 87–125; Reykowski 1992, s. 147–171; Skarżyńska 2005, s. 28–33).

Indywidualizm i kolektywizm można również rozpatrywać na poziomie jednostkowego funkcjonowania człowieka (Urban 2008, s. 15), co znajduje wyraz w jego psychologicznym wymiarze oraz w zależności od przyjmowanych przez różnych autorów koncepcji przekonaniach normatywnych (Reykowski 1990, s. 11–51), orientacji indywidualistycznych i kolektywistycznych (Skarżyńska 2005, s. 33–41), czy też orientacji psychologicznych (Urban 2008, s. 20). Omówione trzy kategorie orientacji umożliwiają jednostce funkcjonowanie w złożonej rzeczywistości społecznej, postrzeganie i wartościowanie rzeczywistości społecznej oraz odpowiednie reagowanie na nią (Koralewicz, Ziółkowski 2003, s. 13). Istotne jest to, że człowiek posługuje się nimi automatycznie oraz niekoniecznie musi sobie je uświadamiać (Reykowski 1990, s. 14). Ponadto, jak zauważa J. Reykowski (1992, s. 150), na podstawie wymienionych wymiarów *o człowieku można powiedzieć, że postępuje indywidualistycznie lub kolektywistycznie, można też przypisać mu właściwości tego rodzaju*. W opracowaniu odnoszę indywidualizm i kolektywizm do orientacji psychologicznej, którą ujmuję jako bardziej lub mniej spójny zbiór orientacji poznawczych, motywacyjnych i moralnych. Składają się na nią wartości i przekonania dotyczące wizji świata społecznego i własnej tożsamości, ocena systemu społecznego, dyspozycje do zachowań wobec obiektów społecznych (Urban 2008, s. 20).

Indywidualizm vs. kolektywizm a współpraca ludzi

Istnieją dowody, że indywidualizm vs. kolektywizm znajduje wyraz w psychospołecznym funkcjonowaniu ludzi oraz różnicuje ich gotowość do współpracy. Osoby

pochodzące z kultur kolektywistycznych przejawiają znacznie silniejszą tendencję do ujmowania siebie w kategoriach przynależności grupowej niż osoby z kultur indywidualistycznych². Osoby o orientacji kolektywistycznej wykazywały znacznie wyższy stopień kooperatywności w obrębie własnej grupy. Natomiast w przypadku osób obcych wzrastał u nich poziom rywalizacji. Badani o orientacji kolektywistycznej gorzej współpracowali niż zorientowani indywidualistycznie w sytuacjach nowo utworzonych grup zadaniowych (Reykowski 1992, s. 152–153). Indywidualizm nie wyklucza dobrych relacji z kimś postrzeganym jako inny – obcy. Studenci z krajów zaliczanych do indywidualistycznych podkreślali następujące wartości: tolerancję wobec innych, harmonię w relacjach z innymi, brak nastawienia na konkurencję, solidarność z innymi itp. Studenci ze społeczeństw kolektywistycznych cenili posłuszeństwo i szacunek wobec rodziców, patriotyzm i inne (Hofstede, Hofstede 2007, s. 92). G. Hofstede i G.H. Hofstede (tamże, s. 112) potwierdzają związek pomiędzy indywidualizmem vs. kolektywizmem a działaniem indywidualnym i zespołowym. Osoby wywodzące się z kultury indywidualistycznej najlepiej pracowały indywidualnie i kiedy osobiście odpowiadały za osiągnięte wyniki. Z kolei osoby wywodzące się z kultury kolektywistycznej najlepiej wykonywały zadania w grupie, a najgorzej, gdy musiały pracować samodzielnie i podpisywać wykonaną pracę swoim imieniem. Istnieją przesłanki na temat związku miejsca zamieszkania ze skłonnością do współpracy. W.F. Price, R.H. Crapo (2003, s. 177) potwierdzają większą skłonność do współpracy mieszkańców wsi niż miast, co wiąże się z funkcjonowaniem tamtejszych ludzi według reguł kolektywistycznych. Różnice w zachowaniach kooperacyjnych widoczne są już u dzieci wywodzących się ze społeczeństw indywidualistycznych bądź kolektywistycznych. Można podejrzewać, że jest to związane z socjalizacją od najwcześniejszych lat życia człowieka, przekazem wzorów kulturowych oraz kształtowaniem kompetencji działaniowych (społecznych) warunkujących współpracę. Stwierdzono, że np. dzieci o pochodzeniu meksykańskim potrafią lepiej współpracować niż amerykańskie pochodzenia anglosaskiego i afrykańskiego (Madsen, Shapira 1970, s. 16–20). W kulturze, w której ceni się wartości kolektywistyczne, socjalizuje się młode pokolenie w taki sposób, aby zarówno przywiązywało ono wagę do stałości komunikatów niezależnych od kontekstu, oszczędności w wyrażaniu emocji i myśli, jak i nie kwestionowało zdania ludzi będących autorytetami. Przegląd badań świadczy o tym, że indywidualizm i kolektywizm stanowi istotną kategorię, która może wyjaśniać zachowanie się ludzi w sytuacjach wymagających współpracy. Indywidualizm z jednej strony kojarzy się z chaosem, szerzeniem egoizmu, a z drugiej tendencją do pomnażania przez ludzi swoich możliwości rozwoju, zwiększania kontroli nad życiem oraz odpowiedzialności za siebie (Beck 2002, s. 197; Jacyno 2007, s. 7–10; Środa 2003, s. 12). Krytycy indywidualizmu kojarzą go

² Badania G. Hofstede i G.H. Hofstede umożliwiły stworzenie psychogeograficznej mapy świata i wyodrębnienie indywidualistycznej Europy Zachodniej i USA oraz kolektywistycznej reszty, w której najbardziej kolektywistyczne są społeczeństwa Azji (Argyle 1999, s. 206–207; Hofstede, Hofstede 2007, s. 26).

z egoizmem, narcyzmem, zanikiem zachowań prospołecznych. Uważa się też, że osoby, które koncentrują się na osobistych celach, zaspokajaniu własnych potrzeb nie będą potrafiły kooperować w celu realizacji wspólnych interesów (Tönnies 1988, s. 67). Te zależności nie są jednak takie jednoznaczne. Zdaniem A.S. Watermana (1982, s. 1–21) wartości kolektywistyczne są jedynie iluzją dobrych stosunków międzyludzkich. Sprzyjają one, co prawda, współpracy, ale w grupie ludzie myślących o sobie w kategoriach „my”. U osób ze społeczeństw kolektywistycznych zarówno zaznaczał się wyraźny podział na „my–oni”, jak i pojawiały się trudności w kooperacji podczas wykonywania zadań wspólnie z osobnikami uznanymi za obcych. A.S. Waterman (tamże, s. 7–17) dostarczył dowodów, że wartości indywidualistyczne ułatwiają zachowania prospołeczne, kooperację, a nie – jak sugerowano – hamują je. Autor przekonuje, że synergistyczne łączenie interesów osobistych i prospołecznej kooperacji częściej występuje u osób posiadających, takie cechy, jak: tożsamość, wysoka samoocena, samoaktualizacja, rozumowanie wg zasad moralnych. Innym istotnym czynnikiem warunkującym kooperację jest zaufanie do partnera (partnerów) działania (tamże, s. 1–21). Zdaniem J. Grzelaka (1988, s. 20–22) zaufanie jest jedyną „rękojmią wzajemnej kooperacji”. Stanowi ono ważny aspekt wspólnoty celów i oczekiwań, wiąże się z myśleniem zarówno o kooperatywnych intencjach partnera, jak i o tym, że własna kooperacja może sprowokować go do odwzajemnienia współpracy. Zaufanie warunkują m.in.: porozumiewanie się z partnerem, doświadczenia zdobyte w poprzednich sytuacjach, intencje ujawniane przez partnerów działania oraz czas (Grzelak 2000, s. 135).

W polskim społeczeństwie, tak jak i w wielu krajach Europy Zachodniej, można dostrzec zmiany świadczące o przeobrażeniach w kierunku w indywidualizmu. Powiększający się obszar indywidualizmu nie oznacza całkowitej redukcji kolektywizmu. W rodzimej literaturze brakuje badań bezpośrednio dotyczących relacji pomiędzy indywidualizmem vs. kolektywizmem a zachowaniami kooperacyjnymi. Za to pojawiają się opracowania empiryczne, w których analizuje się poglądy, postawy, wartości młodzieży pod kątem indywidualistycznej vs. kolektywistycznej koncepcji społeczeństwa, w tym relacji społecznych. M. Urban (2008, s. 216–228) oraz A. Cybal-Michalska (2010, s. 318–322) dostrzegają ewidentne przesunięcia przekonań oraz wartości młodzieży w kierunku indywidualizmu. Brakuje podstaw, aby stwierdzić, że młodzież odchodzi w swym myśleniu od kolektywizmu. Wyniki badań dotyczące orientacji psychologicznych i normatywnych młodzieży nie są spójne. Indywidualizm znajduje wyraz w osłabianiu się więzi międzyludzkich, instrumentalnym traktowaniu relacji społecznych poprzez antycypowanie korzyści z nich wynikających, powierzchowności kontaktów społecznych. Młodzież ceni wartości indywidualistyczne, takie jak autonomia i sprawstwo. Z kolei dbałość o własną pozycję i przywiązanie do tradycji nie mają dla młodzieży większego znaczenia. Młodzi ludzie w pewnych obszarach są zorientowani kolektywistycznie, np. uzależniają własne dobro od dobra innych, traktują rodzinę jako źródła wartości kolektywistycznych, doceniają współpracę, odrzucając rywalizację. A. Cybal-Michalska (2010, s. 329) dostrzega u młodzieży zjawie-

sko polaryzacji przekonań dotyczących indywidualistycznej oraz kolektywistycznej wizji społeczeństwa i relacji międzyludzkich. Badana młodzież deklaruje potrzebę aktualizowania własnych możliwości, ale w taki sposób, aby uwzględnić dobro innych ludzi. Bardziej indywidualistycznie są zorientowani uczniowie liceów ogólnokształcących, dobrzy uczniowie, młodzież mieszkająca w dużych miastach, zainteresowana polityką oraz mobilna turystycznie (tamże, 325).

Na tym poziomie analizy nie można stwierdzić w sposób jednoznaczny wyższości kolektywizmu nad indywidualizmem lub odwrotnie ze względu na gotowość ludzi do współpracy. Z przywołanych badań wynika, że ludzie zorientowani kolektywistycznie lepiej współpracowali z osobami, z którymi łączyło ich jakieś poczucie wspólnoty, np. więź rodzinna, sąsiedzka, narodowa. Natomiast ludzie ceniący wartości indywidualistyczne byli bardziej zorientowani na zadanie i realizację celu niż na więzi emocjonalne między uczestnikami jako warunek wspólnego działania. Zachowania kooperacyjne ludzi są uwarunkowane splotem różnych czynników. Można jednak domniemywać, że u podstaw gotowości ludzi do współpracy leży organizacja życia społecznego, wartości, które znajdują odbicie w ich orientacjach psychologicznych. Jest prawdopodobne, że osoby zorientowane indywidualistycznie są bardziej ufne wobec innych oraz dopuszczają różnice pomiędzy uczestnikami działania, co sprzyja porozumiewaniu się, negocjowaniu znaczeń, poszukiwaniu sposobów działania. Dociekanie związków pomiędzy współpracą a orientacją kolektywistyczną vs. indywidualistyczną, ze względu na rysujące się różnice między ludźmi oraz tendencje do tworzenia grup, które cechuje powierzchowność relacji społecznych, łatwość ich rozwiązywania oraz dopuszczania nowych członków, o czym pisali Z. Bauman (2008, s. 22) i A. Kargulowa (2009, s. 16), ma istotne znaczenie. Osoby zorientowane kolektywistycznie podczas współpracy poszukują psychologicznego podobieństwa do innych, co wiąże się z dzieleniem ludzi na „swoich” i „obcych”. Faktem jest, że dla współpracy ważne jest myślenie w kategoriach „my”. Jednakże osoby zorientowane kolektywistycznie definiowały pojęcie „my”, kładąc nacisk na więzi emocjonalne członków grup. Natomiast osoby o orientacji indywidualistycznej kategorię „my” wiązały ze zbiorem jednostek (Reykowski 1992, s. 151). Tę tendencję potwierdziły badania, z których wynika, że w nowo utworzonych grupach zadaniowych lepiej współpracowały osoby zorientowane indywidualistycznie.

Założenia badawcze

Znawcy problematyki coraz częściej podnoszą kwestię, że kolektywizm i indywidualizm niekoniecznie muszą jawić się jako sprzeczne (Cybal-Michalska 2010, s. 331; Reykowski 1992, s. 168). Brakuje zgodności, czy indywidualizm i kolektywizm trak-

tować jako jeden czy też dwa wymiary funkcjonowania człowieka. Niektórzy autorzy, w tym M. Urban (2008, s. 219), przychylają się do traktowania indywidualizmu i kolektywizmu jako dwóch niezależnych form koegzystujących w świadomości człowieka. W literaturze przedmiotu można również spotkać takie stanowisko, że indywidualizm i kolektywizm stanowią dwa bieguny jednego wymiaru orientacji społecznej (Daab 1990, s. 101–127; Koralewicz, Ziółkowski 2003, s. 53–76). Zdaniem M. Urban (2008, s. 219) *brak jednoznaczności w przedmiocie jedno- czy dwuwymiarowości indywidualizmu i kolektywizmu skłania do podejmowania badań empirycznych*. W opracowaniu przyjęto drugie stanowisko, co oznacza, że nasilenie się jednego wymiaru oznacza osłabienie drugiego. Takie podejście znalazło wyraz w badaniach dotyczących orientacji dorastających na wartości indywidualistyczne oraz kolektywistyczne jako czynnika wyjaśniającego zachowania kooperacyjne. Za J. Reykowskim (1992, s. 152–153) przyjęto, że indywidualizm wyraża się w takich wartościach, jak indywidualność, niezależność, wolność, kolektywizm jest zaś kojarzony z grupą, odpowiedzialnością, solidarnością. Badania polegały na tym, aby uczniowie uszeregowali wartości podane w porządku alfabetycznym: grupa, indywidualność, niezależność, obowiązkowość, wolność, solidarność według hierarchii ważności od najważniejszej dla nich (1) do najmniej ważnej (6). Istnieją różne stanowiska na temat podejścia w badaniach nad wartościami. Przyjęto podejście ilościowe, które wykorzystali tacy autorzy, jak np. K. Denek (1999) czy M. Urban (2008). Z analizy podstawy programowej kształcenia ogólnego dla gimnazjalistów wynika, że uczniowie powinni mieć orientację na temat znaczenia pojęciowego zaproponowanych im wartości. Ponadto z psychologii rozwoju wynika, że gimnazjaliści znajdują się w fazie myślenia formalnego, pojęciowego, co ułatwia im rozumienie znaczenia takich pojęć abstrakcyjnych, jak grupa, solidarność, obowiązkowość, indywidualność, niezależność, wolność oraz docenianie ich znaczenia w życiu społecznym (Wadsworth 1998, s. 131–15). Badania pozwoliły poznać, jaką rangę nadają uczniowie niepełnosprawni i pełnosprawni wartościom, oraz różnice w tym zakresie pomiędzy wychowankami, a w dalszej kolejności także sprawdzić, czy ich orientacja na wartości indywidualistyczne lub kolektywistyczne różnicuje zachowania kooperacyjne. Badania zachowań kooperacyjnych polegały na organizowaniu sytuacji, w których uczniowie wykonywali zadanie w grupie (czteroposobowej). Każdy zespół, w tym każdy uczeń, był obserwowany tylko jeden raz przez dwóch kompetentnych sędziów, którzy rejestrowali zachowania werbalne i niewerbalne w specjalnie przygotowanym na potrzeby badań obserwacyjnym arkuszu. Obserwacja z wykorzystaniem kwestionariusza zawierającego dwanaście wskaźników pozwoliła ocenić zachowania kooperacyjne uczniów w trakcie współpracy wg czterostopniowej skali, której przyporządkowano wartości liczbowe³. Dzięki temu

³ Kooperację traktuję jako synonim współpracy, wyższą formę współdziałania, która polega na zaangażowaniu się kilku osób (co najmniej dwóch) w realizację wspólnego celu. O współpracy wnioskowano na podstawie zachowania się uczniów ze względu na dwa kryteria: (1) dotyczące cech działania: dostrze-

można było określić m.in. średnią arytmetyczną zachowań kooperacyjnych zarówno dla każdego ucznia, jak i porównywanych grup wychowanków. Badaniami objęto 128 pełnosprawnych oraz 128 niepełnosprawnych gimnazjalistów w wieku 14–15 lat. W badaniach brali udział uczniowie przewlekle chorzy, niepełnosprawni ruchowo, niedosłyszający oraz z zaburzeniami emocjonalnymi. Badania prowadzono w szkołach z oddziałami integracyjnymi w rejonie Polski centralnej i zachodniej. Zdecydowano się na badania wśród gimnazjalistów, ponieważ u uczniów w okresie adolescencji wzrasta zapotrzebowanie na funkcjonowanie w małych grupach. Przedstawione w artykule wyniki badań pozwalają udzielić odpowiedzi na następujące pytania:

1. Jaką rangę nadają niepełnosprawni i pełnosprawni gimnazjaliści takim wartościom kolektywistycznym, jak: grupa, odpowiedzialność, solidarność?
2. Jaką rangę nadają niepełnosprawni i pełnosprawni uczniowie takim wartościom indywidualistycznym, jak: indywidualność, niezależność, wolność?
3. Czy istnieją różnice istotne statystycznie pomiędzy uczniami niepełnosprawnymi a pełnosprawnymi w zakresie rangi, jaką nadają poszczególnym wartościom kolektywistycznym i indywidualistycznym?
4. Czy preferencje gimnazjalistów w zakresie wartości indywidualistycznych bądź kolektywistycznych różnicują⁴ wyniki dotyczące zachowań kooperacyjnych w sytuacjach zadaniowych?

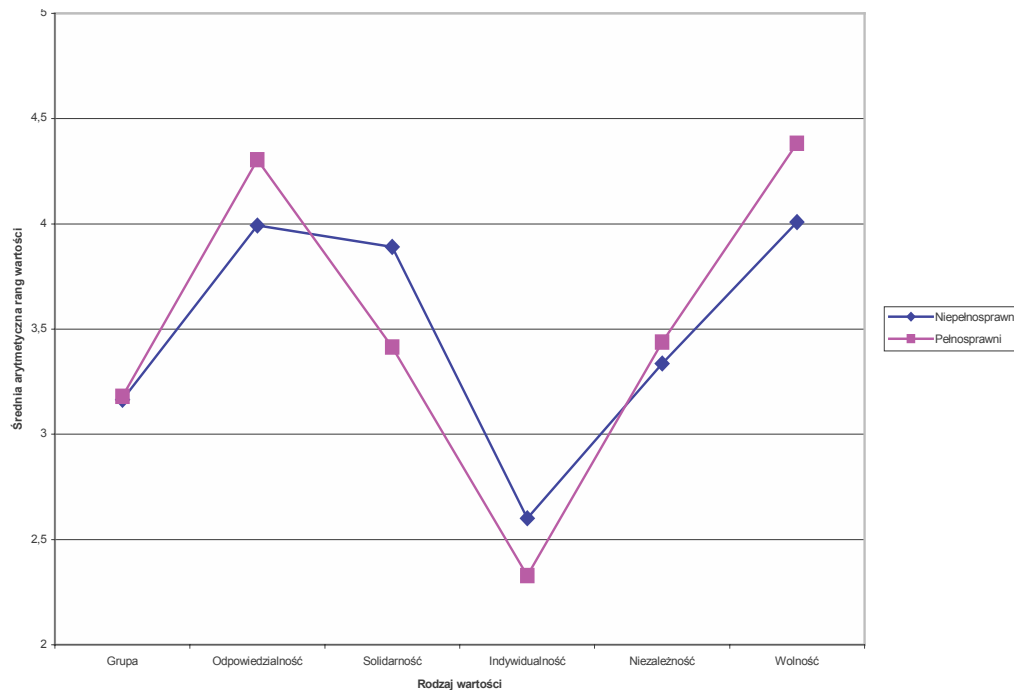
Orientacja dorastających na wartości indywidualistyczne vs. kolektywistyczne jako czynnik różnicujący współpracę

Gimnazjaliści nadali najwyższą rangę wartościom „wolność” oraz „odpowiedzialność” (rys. 1). Można przyjąć, że dla uczniów w okresie wczesnej adolescencji wolność jest szczególnie ważna. Jest to związane z poszukiwaniem własnej tożsamości, tendencją do emancypacji od dorosłych, a także istniejących autorytetów czy powszechnie uznawanych wartości. Badani nadali najniższą rangę wartości „indywidualność”. Dorastający doświadczają poczucia zagubienia, niepewności siebie oraz rozproszenia tożsamości. Dopiero w dalszej kolejności u młodych ludzi pojawia się

ganie wspólnego celu, wyrażanie chęci wspólnego działania, podejmowanie roli kierującego, tak aby nie zdominować innych, rozmawianie na temat zadania, zainteresowanie zadaniem, wzajemna pomoc oraz (2) dotyczące uzyskiwanych efektów: zadowolenie ze wspólnie wykonywanego zadania, dzielenie się podczas aktywności doświadczeniem i wiedzą, przejawianie radości, obdarzanie się zaufaniem i akceptacją.

⁴ W badaniach testowano hipotezę dwustronną: Pomiędzy uczniami preferującymi wartości indywidualistyczne bądź kolektywistyczne istnieje różnica istotna statystycznie dotycząca zachowań kooperacyjnych.

tendencja do poszukiwania własnej indywidualności i koncentracja na własnej osobie. Być może w tym tkwi wyjaśnienie tak niskiej rangi, jaką badani nadali indywidualności w hierarchii wartości.

Rys. 1. Średnia rang dla wartości indywidualistycznych oraz kolektywistycznych uczniów niepełnosprawnych i pełnosprawnych.
Źródło: opracowanie własne

Równie wysoką rangę w hierarchii zajmuje odpowiedzialność. Dorastający nie chcą być traktowani przez dorosłych jak dzieci. Chcą przekonać otoczenie, że potrafią być odpowiedzialni. Na podstawie testu U. Manna-Whitneya można stwierdzić, że istnieje różnica istotna statystycznie pomiędzy uczniami niepełnosprawnymi a pełnosprawnymi w zakresie rangi, jaką badani nadali wartości „solidarność” ($z = -2,437$; $p = 0,015$) oraz „wolność” ($z = -1,905$; $p = 0,057$). Uczniowie niepełnosprawni nadawali solidarności wyższą rangę w hierarchii wartości niż ich pełnosprawni rówieśnicy. Z kolei uczniowie pełnosprawni nadawali wyższą rangę wolności w porównaniu z niepełnosprawnymi kolegami. W przypadku pozostałych wartości różnica pomiędzy rangami nadawanymi przez niepełnosprawnych i pełnosprawnych gimnazjalistów okazała się nieistotna statystycznie. Można podejrzewać, że niepełnosprawni częściej odczuwają potrzebę społecznej afiliacji oraz doceniają znaczenie społecznej solidarności z rówieśnikami. Być może jest to spowodowane tym, że w klasie szkolnej zajmują

niższe pozycje społeczne oraz cieszą się mniejszą społeczną atrakcyjnością. Natomiast uczniowie pełnosprawni nadawali wyższą rangę wolności w porównaniu z niepełnosprawnymi kolegami. Można jedynie wnioskować, że istnieje jakiś splot czynników, np. osobowościowych czy też związanych z wychowaniem, który powoduje, że uczniowie pełnosprawni bardziej cenią wolność niż ich niepełnosprawni koledzy. Nie można też wykluczyć, że uczniowie niepełnosprawni w ciągu swego życia gromadzą doświadczenia związane z poczuciem zależności od innych.

W badaniach weryfikowano hipotezę dotyczącą związku pomiędzy wartościami preferowanymi przez uczniów a wynikami dotyczącymi zachowań kooperacyjnych w sytuacjach zadaniowych. Chodziło o to, czy orientacja uczniów na wartości indywidualistyczne bądź kolektywistyczne różnicuje wyniki, jakie badani osiągnęli w zakresie współpracy w sytuacjach zadaniowych. Na użytek analiz statystycznych opracowano zmienną balans wartości kolektywistycznych i indywidualistycznych dla uczniów niepełnosprawnych i pełnosprawnych. Dzięki temu można było stwierdzić, czy grupy uczniów różnią się od siebie ze względu na orientację indywidualistyczną bądź kolektywistyczną.

W opracowaniu przyjęto stanowisko dotyczące traktowania indywidualizmu i kolektywizmu jako dwóch biegunów jednego wymiaru orientacji psychologicznej uczniów. Zmienną balans dla porównywanych grup utworzono na podstawie rangi, jaką uczniowie nadawali wartościom kolektywistycznym i indywidualistycznym (tab. 1). Przyjęto następującą zasadę umożliwiającą uchwycenie tendencji: im niższa średnia, tym przeważają wartości indywidualistyczne. Z kolei im wyższa średnia balansu, tym przeważają wartości kolektywistyczne.

Tabela 1. Balans wartości indywidualistycznych i kolektywistycznych uczniów

Rodzaj uczniów	N	Średnia	Odchylenie standardowe	Błąd standardowy średniej
Niepełnosprawni	128	-1,1016	5,12188	0,45271
Pełnosprawni	128	-0,7500	5,14973	0,45518

Źródło: opracowanie własne.

Zarówno uczniowie niepełnosprawni, jak i pełnosprawni są bardziej zorientowani na wartości indywidualistyczne (tab. 1). Świadczy o tym ujemny wskaźnik liczbowy. Można również dostrzec, że uczniowie niepełnosprawni są nieco bardziej zorientowani na wartości indywidualistycznie niż ich pełnosprawni koledzy. Warto podkreślić, że jest to jedynie nieznaczna tendencja. Różnica między grupami w zakresie deklarowanych rang wartości okazała się nieistotna statystycznie ($F = 0,064$; $df = 254$; $p = 0,584$).

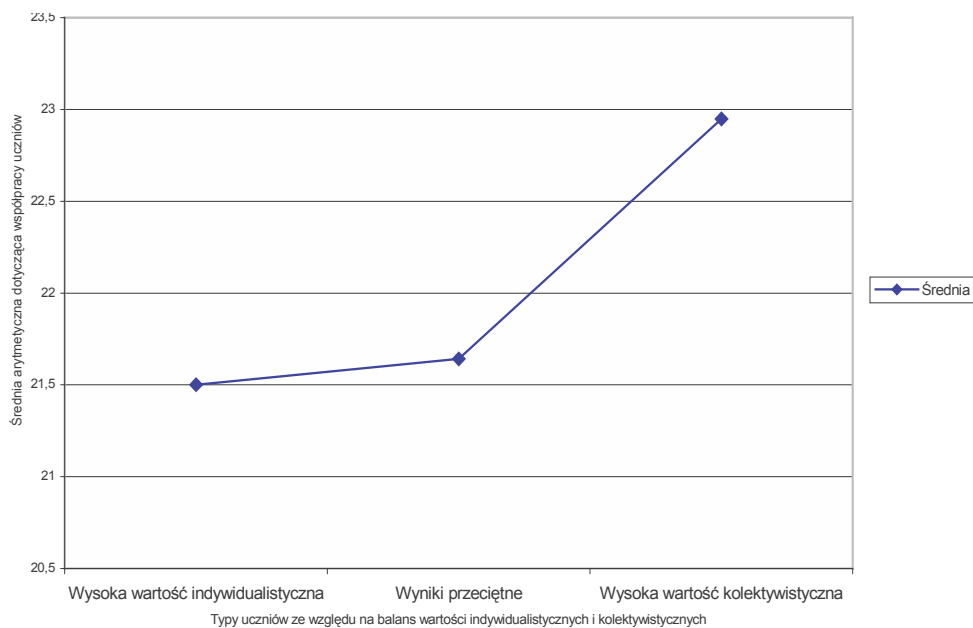
Kolejna analiza miała na celu poszukiwanie związku pomiędzy preferowanymi przez uczniów wartościami, a wynikami, jakie badani uzyskali w zakresie współpracy. Wyodrębniono trzy grupy uczniów: nadających wysoką rangę wartościom indywidu-

alistycznym, o wynikach przeciętnych, tj. ceniących w równym stopniu jedne i drugie wartości, oraz nadających wysoką rangę wartościom kolektywistycznym (tab. 2). Analiza z wykorzystaniem techniki ANOVA nie wykazała różnicy w wynikach dotyczących zachowań kooperacyjnych dla trzech wyodrębnionych grup uczniów ze względu na preferowane wartości ($F = 0,481$; $df = 2$; 253 ; $p = 0,619$).

Tabela 2. Współpraca uczniów a preferencje
w zakresie wartości indywidualistycznych i kolektywistycznych

Kategorie uczniów dotyczące orientacji na wartości	N	Średnia dotycząca współpracy uczniów	Odchylenie standardowe	Błąd standardowy
Wysoka wartość indywidualistyczna	72	21,5000	10,07577	1,18744
Wyniki przeciętne	106	21,6415	9,92466	0,96397
Wysoka wartość kolektywistyczna	78	22,9487	10,93653	1,23832
Ogółem	256	22,0000	10,26358	0,64147

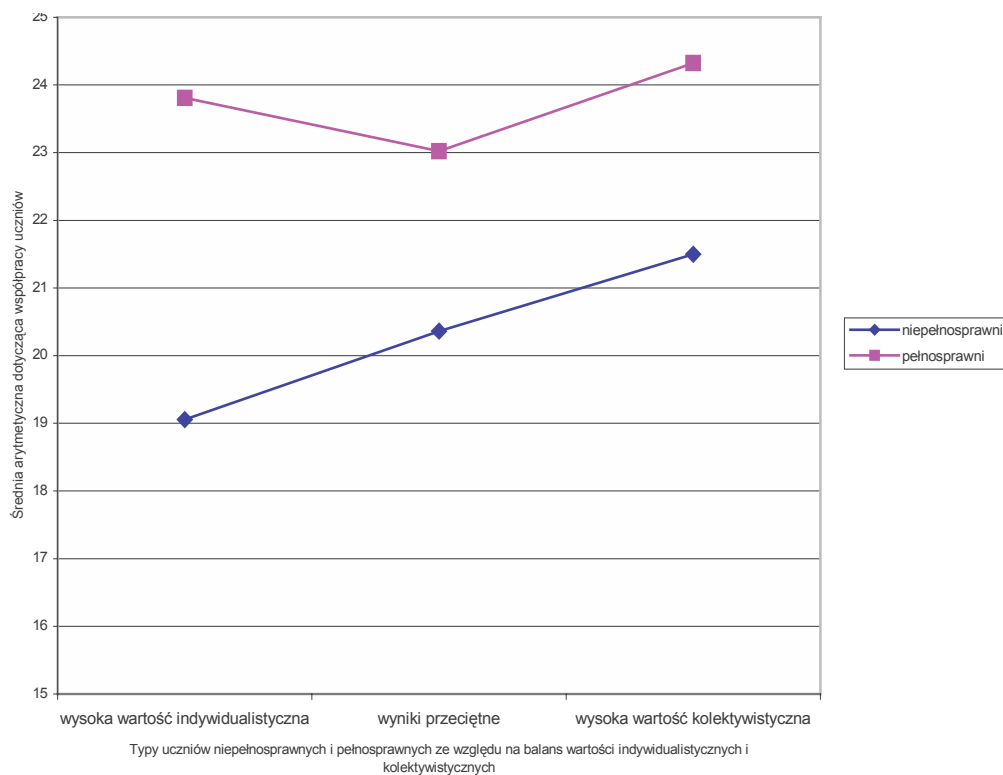
Źródło: opracowanie własne.

Rys. 2. Różnice we współpracy uczniów uwarunkowane orientacją na wartości indywidualistyczne i kolektywistyczne.

Źródło: opracowanie własne

Uczniowie, którzy cenią wartości kolektywistyczne, uzyskali nieco lepsze wyniki w zakresie współpracy, ale różnice są niewielkie i nie są istotne statystycznie (rys. 2). Nie można zatem stwierdzić, że preferowanie takich wartości kolektywistycznych, jak grupa, odpowiedzialność, solidarność, bardziej sprzyja współpracy niż orientacja na wartości indywidualistyczne: wolność, niezależność, indywidualność. Podobną analizę przeprowadzono w odniesieniu do uczniów niepełnosprawnych, a także pełnosprawnych ze względu na balans wartości indywidualistycznych oraz kolektywistycznych. Nie stwierdzono różnicy istotnej statystycznie w zakresie wyników dotyczących zachowań kooperacyjnych w grupie zarówno uczniów niepełnosprawnych, jak i pełnosprawnych ze względu na wyodrębnione trzy typy orientacji na wartości ($F = 0,471$; $df = 2; 250$; $p = 0,625$). Można, co najwyżej, przyrzeć się dokładniej danym dotyczącym wynikiem oraz o wysokiej wartości kolektywistycznej (rys. 3). W przypadku uczniów niepełnosprawnych nieco wyższe wyniki w zakresie współpracy uzyskali uczniowie zachowań kooperacyjnych w trzech wyodrębnionych podgrupach uczniów

Rys. 3. Różnice we współpracy uczniów niepełnosprawnych oraz pełnosprawnych, uwarunkowane orientacją na wartości indywidualistyczne vs. kolektywistyczne.

Źródło: opracowanie własne

niepełnosprawnych i pełnosprawnych: o wysokiej wartości indywidualistycznej, z przeciętnym zorientowaniem kolektywistycznym. Podobną tendencję można dostrzec w odniesieniu do pełnosprawnych. Lepsze wyniki w zakresie zachowań kooperacyjnych uzyskali uczniowie pełnosprawni niż gimnazjaliści o specjalnych potrzebach edukacyjnych.

Zakończenie

Niniejsze rozważania oraz wynikające z nich wnioski należy potraktować jedynie jako przyczynek w dalszych poszukiwaniach dotyczących związku indywidualizmu vs. kolektywizmu z zachowaniami kooperacyjnymi młodzieży. Warto zaznaczyć, że niewiele badań pedagogicznych dotyczy tej problematyki. Wiąże się to z trudnościami w zakresie operacjonalizacji zmiennych oraz poszukiwaniem sposobów pomiaru wskaźników indywidualizmu i kolektywizmu. W artykule przedstawiono wyniki badań, które dotyczą jedynie preferencji gimnazjalistów w zakresie wartości indywidualistycznych vs. kolektywistycznych. Wartości należy traktować jako część większej całości, tj. orientacji psychologicznej jednostki wyznaczanej również przez takie elementy, jak przekonanie o wizji świata, tożsamość, dyspozycje do zachowań jednostki w stosunku do różnych obiektów społecznych. Na tym poziomie badań nie było możliwości uwzględnienia wszystkich elementów orientacji psychologicznej. Skoncentrowano się jedynie na wartościach. Przyjęto, że zachowania ludzkie są pochodną zarówno kombinacji przymusu, obiektywnych zależności, jak i zinternalizowanych wartości (Koralewicz, Ziółkowski 2003, s. 24). Przeprowadzone analizy pozwoliły również doszukiwać się różnicy we współpracy uczniów uwarunkowanych orientacją na wartości indywidualistyczne vs. kolektywistyczne.

Badani gimnazjaliści są pokoleniem zorientowanym indywidualistycznie. Świadczy o tym balans wartości indywidualistycznych oraz kolektywistycznych. Nie znaczy to, że adolescenti przestali cenić wartości kolektywistyczne. Taka tendencja jest zgodna z ustaleniami innych autorów (Urban 2008, s. 216; Cybał-Michalska 2010, s. 331). M. Urban (2008, s. 220) stwierdziła, że trudno jest jednoznacznie określić indywidualistyczną czy też kolektywistyczną preferencję u młodzieży. Według autorki młodzież wysoko ceniła wartości indywidualistyczne: autonomię i sprawstwo, niezależność emocjonalną, ale też przywiązywała wagę do harmonii współżycia z innymi ludźmi (tamże, s. 220). Z analizowanych badań wynika, że gimnazjaliści najbardziej cenią wolność, ale również wysoko w hierarchii wartości umieścili odpowiedzialność. Opracowanie zmiennej balans wartości pozwoliło wyodrębnić trzy grupy uczniów: zorientowanych indywidualistycznie, o wynikach przeciętnych, tj. ceniących w równym stopniu jedne i drugie wartości, oraz zorientowanych kolektywistycznie. Nie potwierdziła się hipoteza dotycząca różnicy w wynikach w zakresie zachowań kooperacyj-

nych uwarunkowanych określoną orientacją, tj. na wartości indywidualistyczne bądź kolektywistyczne. Hipoteza nie znalazła potwierdzenia w odniesieniu zarówno do całej próby badawczej, jak i porównywanych grup niepełnosprawnych oraz pełnosprawnych uczniów. Co najwyżej można dostrzec, że uczniowie zorientowani kolektywistycznie uzyskali nieco lepsze wyniki w zakresie współpracy niż pozostali, ale różnica nie była istotna statystycznie. Z literatury wynika, że kolektywiści częściej przedkładają cele grupy nad własne, kładą większy nacisk na wartości promujące pomysłowość grupy, używają częściej zaimka „my” niż „ja”, co w przypadku współpracy jest ważną kwestią, a indywidualiści cenią bardziej niezależność, własne korzyści i myślą w sytuacji w kategorii „ja” (tamże, s. 68–73). Na tym poziomie analizy nie ma podstaw do wnioskowania, że orientacja indywidualistyczna bądź kolektywistyczna bardziej sprzyja współpracy uczniów. Prawdopodobnie zarówno wartości indywidualistyczne, jak i kolektywistyczne sprzyjają współpracy.

Autorzy coraz częściej przyjmują stanowisko, że indywidualizm i kolektywizm mogą ze sobą koegzystować, a w zależności od sytuacji jeden z wymiarów dominuje nad drugim. Odniesienie problematyki indywidualizmu i kolektywizmu do takich kwestii, jak wspólnota czy współpraca, ma swoje uzasadnienie. Szans na rozwiązywanie problemów globalnych, a także lokalnych współczesnego świata upatruje się we współpracy ludzi oraz umiejętności łączenia interesów osobistych i prospołecznej kooperacji. Również poszukuje się możliwości budowania społeczeństwa obywatelskiego i współzależnego. W tym kontekście nie jest bez znaczenia, na jakie wartości będą zorientowani młodzi ludzie oraz jaką rolę będą one pełniły w ich życiu. Doświadczenia dorastających dotyczące wartości są nie tylko wynikiem zaplanowanych zabiegów edukacyjnych w szkole, ale także transmisji oraz identyfikacji postaw moralnych, które są powiązane z czasami, w jakich przyszło im żyć (Frączek, Wiłkomirska 2002, s. 74–93). Już dawno temu Z. Kwieciński (1990, s. 330–341) zwrócił uwagę na niepokojące zjawisko anomii społecznej wśród młodzieży, która nie posiada spójnego systemu wartości. Tymczasem dorastanie jest szczególnym okresem, w którym młody człowiek jest zainteresowany zarówno poszukiwaniem własnej tożsamości, jak i manifestowaniem własnego stanowiska wobec świata, ludzi i problemów społecznych. Z etapem wczesnej adolescencji wiąże się konwencjonalny poziom rozwoju moralnego, w którym dorastający kierują się standardami należącymi do innych, np. rodziców, rówieśników, a następnie pojawia się przekonanie o konieczności przestrzegania wartości i reguł społecznych (Kielar 2000, s. 315–316). Z przywołanych badań A. Cybal-Michalskiej (2010) i M. Urban (2008) wynika, że choć młodzi Polacy nadal cenią wartości kolektywistyczne, to coraz bardziej ukierunkowują się na wartości indywidualistyczne, takie jak tożsamość, niezależność, wolność, samokontrola, przedsiębiorczość.

Krytycy indywidualizmu twierdzą, że wartości indywidualistyczne sprzyjają egocentryzmowi, narcyzmowi, wyalienowaniu, co może rodzić obawy dotyczące gotowości ludzi do przejawiania zachowań prospołecznych, w tym współpracy. A.S. Waterman (1982, s. 1–21) dostarczył dowodów, że wartości indywidualistyczne nie tylko

muszą wiązać się z alienacją, rywalizacją czy zanikiem zachowań prospołecznych, ale mogą ułatwiać współpracę. Jest prawdopodobne, że takie cechy, jak zaufanie do innych, niezależność w podejmowaniu decyzji o współpracy, dobra samoocena, które wiążą się z poczuciem własnej indywidualności, sprzyjają zachowaniom kooperacyjnym. Wartości indywidualistyczne mają istotne znaczenie dla rozwoju człowieka, który przecież nie musi wykluczać wartości kolektywistycznych oraz współpracy sprzyjającej realizacji jego własnych interesów, a także uzyskiwaniu korzyści przez innych ludzi.

Bibliografia

- ARGYLE M., 2001, *Psychologia stosunków międzyludzkich*, tłum. W. Domachowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- BANACH C., 2000, *Człowiek wobec wyzwań globalizacji i transformacji ustrojowej w Polsce*, [w:] E. Malewska, B. Śliwerski (red.), *Pedagogika i edukacja wobec nowych wspólnot i różnic w jednoczącej się Europie*. Materiały z IV Ogólnopolskiego Zjazdu Pedagogicznego, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- BAUMAN Z., 2000, *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Wydawnictwo Sic!, Kraków.
- BAUMAN Z., 2006, *Płynna nowoczesność*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- BAUMAN Z., 2008, *Konsumeryzmu ofiary towarzyszące*, [w:] B.D. Gołębiak (red.), *Pytanie o szkołę wyższą. W trosce o człowieczeństwo*, Wydawnictwo Naukowe DSW, Wrocław.
- BECK U., 2002, *Spoleczeństwo ryzyka: w drodze do innej nowoczesności*, tłum. S. Cieśla, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- BOKSZAŃSKI Z., 2007, *Indywidualizm a zmiana społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- BRZEZIŃSKA A., 2000, *Spoleczna psychologia rozwoju*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- CYBAL-MICHALSKA A., 2010, *Spoleczeństwo przyszłości w wyobrażeniach młodzieży: indywidualistyczna vs. kolektywistyczna koncepcja społeczeństwa*, [w:] Z. Melosik, B. Śliwerski (red.), *Edukacja alternatywna w XXI wieku*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- DAAB W., 1990, *Indywidualizm i kolektywizm jako orientacje społeczno-polityczne*, [w:] J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski (red.), *Orientacje społeczne jako element mentalności*, Wydawnictwo Nakom, Poznań.
- DENEK K., 1999, *Aksjologiczne aspekty edukacji szkolnej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- FRĄCZEK A., WILKOMIRSKA A., 2002, *Poziom i uwarunkowania wiedzy obywatelskiej polskich nastolatków*, *Kolokwia Psychologiczne*, nr 10.
- GIDDENS A., 2001, *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, tłum. A. Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- GIROUX H.A., 1994, *Wobec wyzwań tożsamości i różnicy (poza dyskurs edukacji wielokulturowej)*, [w:] J. Brzeziński, L. Witkowski (red.), *Edukacja wobec zmiany społecznej*, Wydawnictwo Edytor, Poznań–Toruń.
- GRZELAK J., 1988, *„Homo oeconomicus” uspołeczniony? Motywacyjne i poznawcze uwarunkowania działania w interesie społecznym*, *Studia Psychologiczne*, nr 1–2.
- GRZELAK J., 2000, *Współzależność społeczna*, [w:] J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3, GWP, Gdańsk.
- HOFSTEDE G., HOFSTEDE G.J., 2007, *Kultury i organizacje. Zaprogramowanie umysłu*, tłum. M. Durska, PWE, Warszawa.

- HURRELMANN K., 1994, *Struktura społeczna a rozwój osobowości. Wprowadzenie do teorii socjalizacji*, tłum. M. Roguszka, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- JACYNO M., 2007, *Kultura indywidualizmu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- KARGUŁOWA A., 2009, *Poradnictwo wobec kultury indywidualizmu*, Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja, nr 2.
- KIELAR M., 2000, *Rozwój człowieka w pełnym cyklu życia*, [w:] J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 1, GWP, Gdańsk.
- KORALEWICZ J., ZIÓŁKOWSKI M., 2003, *Mentalność Polaków. Sposoby myślenia o polityce, gospodarce i życiu społecznym 1988–2000*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- KWIECIŃSKI Z., 1990, *Sytuacja anomii społecznej jako blokada rozwoju młodzieży lub orientacji etycznej*, [w:] Z. Kwieciński, L. Witkowski (red.), *Ku pedagogice pogranicza*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- LEWOWICKI T., 2002, *W poszukiwaniu modelu edukacji międzykulturowej*, [w:] T. Lewowicki, J. Nikitorowicz, T. Pilch, S. Tomiuk (red.), *Edukacja wobec ładu globalnego*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
- MADSEN M.C., SHAPIRA A., 1970, *Cooperative and competitive behavior of urban Afro-American, Anglo-American, Mexican-American, and Mexican village children*, *Developmental Psychology*, No. 3.
- MELOSİK Z., 2001, *Młodzież i styl życia: paradoksy pop-tożsamości*, [w:] Z. Melosik (red.), *Młodzież, styl życia i zdrowie. Konteksty i kontrowersje*, Wolumin, Poznań.
- MELOSİK Z., 2004, *Kultura popularna jako czynnik socjalizacji*, [w:] Z. Kwieciński, B. Śliwerski (red.), *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, t. 2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- MILUSKA J., 2005, *Indywidualizm i kolektywizm polskich studentów w okresie transformacji systemowej*, [w:] U. Jakubowska, K. Skarżyńska (red.), *Demokracja w Polsce. Doświadczanie zmian*, Wydawnictwo SWPS Academica, Warszawa.
- NAISBITT J., 1997, *Megatrendy. Dziesięć nowych kierunków zmieniających nasze życie*, tłum. P. Kwiatkowski, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań.
- PRICE F.W., CRAPO R.H., 2003, *Psychologia w badaniach międzykulturowych. Czy ludzie wszędzie są tacy sami?*, tłum. A. Nowak, GWP, Gdańsk.
- REYKOWKI J., 1990, *Ukryte założenia normatywne jako osiowy składnik mentalności*, [w:] J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski (red.), *Orientacje społeczne jako element mentalności*, Wydawnictwo Nakom, Poznań.
- REYKOWSKI J., 1992, *Kolektywizm i indywidualizm jako kategorie opisu zmian społecznych i mentalności*, *Przegląd Psychologiczny*, nr 2.
- Rozporządzenie MEN z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół* (DzU 2009, Nr 4, poz. 17).
- SKARŻYŃSKA K., 2005, *Człowiek a polityka. Zarys psychologii politycznej*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- SZACKI J., 1999, *Indywidualizm i kolektywizm. Wstępna analiza pojęciowa*, [w:] A. Morstin (red.), *Indywidualizm a kolektywizm*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- SZMATKA J., 1980, *Jednostka i społeczeństwo. O zależności zjawisk indywidualnych od społecznych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- SZTOMPKA P., 2002, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- ŚRODA M., 2003, *Indywidualizm i jego krytycy. Współczesne spory między liberałami, komunitarianami i feministkami na temat podmiotu, wspólnoty i płci*, Fundacja Aletheia, Warszawa.
- TOFFLER A., 2006, *Trzecia fala*, tłum. E. Woydyłło, M. Kłobukowski, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań.
- TÖNNIES F., 1988, *Wspólnota i stowarzyszenie: rozprawa o komunizmie i socjalizmie jako empirycznych formach kultury*, tłum. M. Łukasiewicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- URBAN M., 2008, *Indywidualizm i kolektywizm w świadomości młodzieży. Studium psychologiczno-politologiczne*, Warszawa.

WADSWORTH B.J., 1998, *Teoria Piageta. Poznawczy i emocjonalny rozwój dziecka*, tłum. M. Babiuch, WSiP, Warszawa.

WATERMAN A.S., 1982, *Indywidualizm i współzależność*, Nowiny Psychologiczne, nr 3.

Orientation on individualistic versus collectivistic values as the basis for explaining pupils' cooperation

Changes in the contemporary world are manifested by shifting from society-oriented attitude to a more individualistic approach, from responsibility to self-accomplishment, from cooperation to freedom and competition. In view of the changes towards individualism, the problem of cooperation among junior high school students entering adulthood, so far neglected in educational studies, has been approached. The article searches for prerequisites of the relation between individualism versus collectivism and the readiness of an individual to cooperate. Individualism is related to the self-orientation, whereas collectivism means „towards others” attitude. Theoretical analyses are completed with the analysis of a section of research on treating adolescents' orientation on individualistic versus collectivistic values as a factor differentiating cooperation under task situations. It does not mean, however, that adolescents stopped appreciating collectivistic values. This tendency complies with the decisions made by other authors. The hypothesis about the difference in results concerning cooperative behaviours depending on a particular orientation, namely on individualistic and collectivistic values, has not been confirmed. At this level of the analysis there are no grounds for concluding whether the individualistic or the collectivistic orientation is more in favour of cooperation. It is probable that cooperation involves both individualistic as well as collectivistic values. It is in agreement with the views of other authors that individualism and collectivism can co-exist. The considerations in the paper are a reason for seeking possibilities of joining personal interest of an individual with pro-community cooperation, which is an important issue in terms of conceptualisation of the vision of the community as well as in terms of the undertaken educational activities for young generation.